

Характер на местоимения определител в посесивни конструкции с неотчуждаема принадлежност

Даниела Камаринчева

The pronouns' character in possessive phrases of intransitive possession: The article comments the models of pronominal determination in the intransitive possession phrases

Key words: intransitive possession, possessive pronouns

ВЪВЕДЕНИЕ

Материалният свят, който е естествената среда на човешкия живот, е йерархично моделиран по отношение на притежателните отношения, които го свързват с индивида. Концептуализирането на обективната действителност се извършва според взаимодействието, което той има с нея (Буров 2004:15), т.е. селектират се онези качества и свойства, които човекът оценява като значими - големина, форма, функции на обекта, в това число и възможността за притежание. Така например концептите *въздух*, *океан*, *вулкан* носят информацията, че тези обекти не могат да бъдат притежавани, докато *гора*, *езеро*, *хълм* могат. Посесивната потенция на обектите може да бъде културно обусловена – за съвременната европейска цивилизация притежаването на *град* или *село* е невъзможно, докато в някои азиатски страни това все още е актуална практика. Притежателността кореспондира и с ценностната картина на света, където владението на определени обекти е престижно, социално значимо, а на други не. Човешката цивилизация е оценила *златото*, *петрола*, *земята* като атрактивни за притежание обекти, а *отпадъците от храна*, *шумата*, *речните камъни* за безполезни. Следователно в картината на света естествените предмети присъстват с конкретна посесивна характеристика: като потенциални обекти на притежание или като обекти, които не могат или е безполезно да бъдат притежавани. Причините за изключването им от сферата на притежание могат да бъдат различни: свръхголемите им размери (*континент*, *море*), незначителността или безполезността им (пепел, скреж), културни мотиви (ловът със соколи не се практикува в България и затова тук няма традиция те да се отглеждат като ловни птици), количествената им неделимост, а оттам и невъзможността им да бъдат сегментирани от средата (*пътека*, *скала*), отдалечеността им (*облаци*, *звезди*), съчетание от тези причини (*вятър*, *прах*, *пръст*) и други. Това рефлектира върху езиковото им поведение и тези обекти не могат да се употребяват с притежателни местоимения (*океанът ми, *вятърът ни, *скрежът им), а ако се срещнат такива употреби, то те са или метафорични, или казионални. Същите наблюдения важат и за артефактите – в семантичното им съдържание имплицитно присъства информацията за възможността или невъзможността те да бъдат притежавани. Може да се каже, че съществителните имена с веществено значение имат различна посесивна плътност. Тя зависи както от ценността (или значимостта) им като обекти на притежание, така и от честотата и продължителността, с която присъстват в посесивното пространство на човека, т.е. кореспондира със степента на обвързаност между обект и посесор, с възможността им да бъдат отчуждавани или не. Тази тяхна характеристика има своето езиково отражение в синтактичното поведение на лексемата, назоваваща дадена вещь - колкото по-мимолетно е присъствието на обозначения предмет в посесивното пространство на индивида, толкова по-наложителна е употребата на местоимение, което да уточнява, да посочва владетеля му; и обратното - колкото по-присъщ е той за природата или бита на Аз-а, толкова по-независим е от посесивни детерминанти. Например във фразата "Моля те, подай ми химикалката" (в случай, че в обсега на лицето, към което е отправена молбата, има няколко химикалки), за да бъде ясен

апелът, думите трябва да бъдат съпроводени с деиктичен жест. Ако такъв липсва, то лицето, което трябва да реагира на молбата, няма да знае коя точно химикалка да подаде и е нормално да попита: *Коя точно*. Химикалката е предмет с много ниска стойност в ценностната картина на света. Поради това собствеността върху нея е незначителна както за посесора, така и за околните. При това тя битува за кратко в притежателното поле на индивида и може да преминава във владение на различни субекти, без те да го отчитат като придобивка или загуба. Това прави посесивната връзка посесор:корелат слаба, а в синтактичен план налага прономинална определеност. За да бъде адекватно разбран посоченият израз трябва да има вида *Моля те, подай химикалката ми*, когато агенсът иска да получи не химикалка изобщо, а именно своята химикалка.

Ако обаче не става дума за химикалка, а за палто, чанта, шал или друга вещь от личните принадлежности на човека, които носят белега на неговия стил, предпочитания, индивидуалност, пребивават по-дълго в сферата му на притежание и стоят по-високо в ценностната му скала, то същата фраза „Моля те, подай ми палтото (чантата, шала)“ при същите обстоятелства (наличието на повече от едно палто (чанта, шал) близо до лицето, към което е отправена молбата) става напълно информативна и без посесивния прономинален компонент. Ако местоимението отпадне от фразата, с него отпада и информацията за притежание, напр: *Моля те, подай палтото* – онова, което е до теб, или онова, което ти посочвам, или онова, за което говорихме преди малко.

Най-висока степен на функционална независимост от местоименна притежателна определеност имат обектите, свързани неотчуждаемо със субекта, тъй като те са винаги персонално определени и връзката между субекта и обекта на посесивното отношение е перманентна. В трите фрази: *Подай ми ръката си*, *Подай ми ръка* и *Подай ръка* разликата е по-скоро стилистична отколкото семантична. Но дори и да приемем, че те не са еднозначни, то очевидно е, че разликата в значението не засяга информацията за притежание в тях.

ИЗЛОЖЕНИЕ

От казаното дотук следва, че множеството на имената, обозначаващи неотделимо притежание, не споделят напълно статуса и синтактичното поведение на останалите имена с предметно значение. Те разрешават редукция на притежателното местоимение, без от това да пострада дискурсната семантика. В границите на неотчуждаемата принадлежност се наблюдават различни причини за елизията на прономиналната форма, но в основата на всички тях стои свръхпосесивният характер на отношението между притежател и притежаемо. Според ексцерпирания материал те могат да бъдат обобщени в следните случаи:

1. Когато априорните ни знания за устройството на обектите и отношенията помежду им правят изказа достатъчно ясен и без местоименно определение: *кръст превиша юначина; злак-бършляна вий листе; опна ръце и заситни; ни ръце, ни крака го слушаха; ако легне и затвори очи, тозчас ще заспи; тогава той подпря глава; там, дете баща и братя черни чернеят за мене; аз се спрях и затворих очи; жадуваме за милосърдие, което любовта да пази; експлоатира в своя полза дохождението на гостенина; жената (със значение 'съпругата му') го изпрати до входната врата и др.*

2. При избягване на тавтологията. Обикновено се наблюдава при йерархични отношения, когато се изразява притежание на притежаемото: *кръвта в жилите му замръзна* (Достатъчна е посесивната ориентация на единия от корелатите – *жилите*, които имат детерминиран просесор, другият – *кръвта* - логически го следва), *тя почна да писка, че са ѝ изместили капачката на коляното; сегиз-тогиз изтраваше потта от челото си; и ето моята любов с изпъстрена от рани гръд* и др. Редукция на посесивното местоимение се наблюдава и в случаите, когато

посесор и корелат не се намират в таксономични отношения, но са в непосредствена близост в линейната разгърнатост на текста. В тези случаи стилистичното основание е единственият мотив за редуцията: *като туряше ръцете си на кръста, заситняваше; той позакриваше устата си с ръка; ще свлекат и ризата от гърба му; той подпря глава на ръката си; той чува само ударите на кръвта в ушите си* и др. Когато корелатите са разположени дистантно в текста, местоименната определеност към всеки от тях се възстановява: *бялата му брада се разстилаше пред гърдите му*.

3. Местоименната употреба се блокира в някои предложни конструкции. (Подетайлно тази зависимост ще бъде анализирана в Глава II.Б), напр.: *конете биеха с крака земята; тя стоеше с наведени очи; трябваше да се спасяват без опашки; това го караше да мушка по-често Чумака в ребрата; всички скочиха на крака; а може би от вярност болни напразни страховете таим; най-сетне ти се връщаш, блуднице несретна, с наведена глава; като се хвана за главата, извика; старите черказци, преди да тръгнат на път, са се гледали дълго в очите, пеят тъй, както през сълзи се пей* и др.

4. Когато притежателната връзка се представя генерализирано. Посесивното отношение е интерпретирано като устойчиво, типично за посесора, а това каузира пропускане на субекта на притежателната връзка: *погледът поражда желание (Погледът на всеки човек поражда желанията му); пресния въздух на утрото хладно гърдите поемат дълбоко и жадно; и още вярващ в женското сърце не мога и на сън да съм печален; тогаз лицата се изкривяваха от ярост, очите се наливаха в кръв; как гинат сили и младост; и смъртта ѝ там мила усмивка; тежка желязна ръка целува, лъжливи уста слуша със вяра; нощна страст, очаквано блаженство; сърцето тръпне, в страх примира; зловещо ехтят отчаяни въздишки; и няма никога душа криле по воля да размаха; хиляди крила размахвани появяват хлад и др.*

5. Когато корелатите с посесивно значение участват в устойчиви фрази: *младия поп Дончо държа реч; роних сълзи до зори; той плахо мята поглед тъмен; усети болката по-силно от преди; и всеки дига взор уплашен; сън сънувах, ой нерадост опустяла младост; не тръгна той да дири гръмка слава; Гроздан изгуби самообладание* и др. Обектите на притежание от тази група по различен път влизат в посесивното пространство на човека – едните са част от физическата му природа: *сълзи, поглед, сън, очи*, следователно те са естествен и задължителен елемент от обема на персоналното притежание, а другите: *реч, слава, търпение*, са плод на творческите способности или съзнателни усилия на посесора. Причините за редуцията на местоименната форма може да се сведе до следните две причини:

А) Преносното значение на глаголите. Такава е контекстната семантика на *държа, мятам, роня* в посочените по-горе примери. Ако обектните им позиции бъдат разширени с посесивно местоимение, то те ще актуализират преките значения на глаголите, при което фразите стават безсмислени: **държа речта си, *мятам погледа си, *роня сълзите си*. Когато същите корелати участват в словосъчетания, където глаголът присъства с основното си лексикално значение, то корелатите възстановяват нормалната си синтактична съчетаемост с посесивен определител: *подготвям речта си, отмествам погледа си, сдържам сълзите си*. Лексемата *взор*, която е поетичен синоним на *поглед*, има ограничена съчетаемост (впервам взор, вдигам взор, но **отмествам взор, *мятам взор*) не допуска местоименен определител, а лексемите *болка* и *сън* стоят на гранична позиция - те са част от човешката физиология, но са темпорално лимитирани като присъствие в битието на личността. Заедно с други качества и състояния като *страх, умора, нещастие, глад, дрямка*, изненада образуват група, която е в опозиция на включване спрямо множеството на иманентните човешки качества. Конституиращ признак на групата е

относителната независимост на тези емоции и състояния от волята на човека, те трудно могат да бъдат овладени, предизвикани, контролирани, непредсказуемо е възникването или отминаването им, затова в картината на света присъстват като явления с независим характер: *сполетя ме нещастие, налегна ме умора, обзе ме страх* и др.

Б) Семантиката на притежавания обект. Част от корелатите образуват група, която кореспондира с човека, но в картината на света тези същности не са негови онтологични дадености и придобиването им е свързано със съзнателна дейност, с усилия: *самообладание, слава, щастие, успех* и др., т.е. придобиването им е хипотетично, несигурно и това се отразява на тяхното граматично поведение. Мислени като обект на постигане или завоюване, те не могат да актуализират притежателната си отнесеност към субекта при всички обстоятелства, защото посесивният им статус е неясен, имплицитен, факултативен за посесора. По тази причина притежателната валентност на част от тях се активира в съответствие с темпоралната отнесеност на фразата – когато действието се мисли като съвременно или минало, т.е. когато корелатът вече е станал част от посесивното пространство на владетеля, вече е „нечий“, тогава се детерминира посесивната му отнесеност, напр.: *гордея се със славата си на безкомпромисна личност, приемам славата си мъдро, заслужавам славата си, завоювах славата си с труд*, но **гоня славата си, *мечтая за славата си*. Колкото по-вероятно е пребиваването на един корелат в посесивното поле на посесора, толкова по-висока е възможността той да има посесивен детерминат: *губя търпение / самообладание и губя търпението си / самообладанието си, търся щастие и търся щастие си*. До голяма степен местоименната определеност зависи от глаголната семантика и устойчивостта на фразата – глаголите *търся, преследвам, гоня, стремя се* обикновено формират словосъчетания, в които не присъства посесивен прономинален определител. И за тази именна група важи казаното в т.5А – семантично преосмислените глаголи блокират местоимения компонент в словосъчетанието: *жадувам щастие* и **жадувам щастие си, завоювам победи* и **завуювам победите си, жъна успехи* и **жъна успехите си*.

6. Всички изследвания върху релативните имена отбелязват характерната обвързаност между артикля и употребата на притежателно местоимение към имената, обозначаващи роднински отношения за най-близко родство (*брат, сестра, баща*): ако името е членувано, прономиналният елемент отсъства (*брата, сестрата, бащата*), и обратно – ако името не е членувано, местоименната употреба придобива облигаторен характер *брат ми, сестра ми, баща ми*, напр.: *Ракията си пил – и недопил, от този свят баща ми ще си иде* (В.Станков). Подобна граматична зависимост между членуване и притежателност се наблюдава при соматизмите. В ексцерпирания материал примерите, които я илюстрират, са многобройни: *забивам нокти и забивам ноктите си; навеждам глава и навеждам главата си; изправям кръст и изправям кръста си, затварям очи и затварям очите си, удавям спомени и удавям спомените си* и др.

7. Когато корелатът е подлог и се възприема като самостоятелен обект: *съвестта го гризе; но една душа за мене ще жали още; ала слабеят вече сили; хиляди крила размахвани наваяват хлад; че злоба ги дави в копнежа си бесен; че злъчка препълня сърца огнетени; пианство забравя неволи; мъка ми мъчи душата, дружино; разврата ли не чух невинността ти да осмиа; спи тежък сън душата, напрегнато ръце се към ръце протягат; умората не беше само у играчите* и др.

8. Когато корелатът играе роля на номина инструментис. Такава функция могат да изпълняват соматизмите. Чрез тях се осъществяват различни действия: всеки корелат е обвързан с определена функция: *кимвам с глава, подсмърчам с нос, скърцам със зъби, махвам с ръка* и т.н. Във всички тези случаи глаголната

семантика е достатъчно информативна за обекта, с който се извършва действието, но в езика се е утвърдил двоичен модел на изразяване: *тя кимна* и *тя кимна с глава* (но **тя кимна с главата си*), *те помахаха* и *те помахаха с ръце* (но **те помахаха с ръцете си*), *посочил им полето* и *с пръст посочил им полето* (но **с пръста си посочил им полето*), *държеше юздите* и *държеше с ръце юздите* (но **държеше юздите с ръцете си*), *то мигаше насреща му* и *то мигаше с очи насреща му* (но **то мигаше с очите си насреща му*), *плача* и *плача с глас*, *със сълзи* (но **плача с гласа си*, *със сълзите си*) и др. Във всеки от примерите именният компонент присъства формално – той не обогатява фразата с информация, единствената му функция е стилистична – детайлно, описателно представяне на действието. Фразите от този тип не допускат местоименно определение, тъй като то въвежда идеята за повече от един възможен вършител на действието (*скърцам със зъби*, *с обувки*, *с някакъв предмет*). Този информация влиза в противоречие с уникалността на корелата като единствен инструмент за извършване на съответното действие в рамките на неотчуждаемото притежание, което резултира блокиране на прономиналния компонент. Когато обаче номина инструментис е име с отчуждаем характер, местоименната съчетаемост се възстановява: *тя помах* – *тя помах с ръка* – **тя помах с ръката си* – *тя помах с кърпата си*; *той посочи* – *той посочи с пръст* (*с глава*, *с очи*) – **той посочи с пръста си* (*с главата си*, *с очите си*) – *той посочи с бастуна си* и др.

9. Когато формата на фразата се подчинява на построението и ритъма на стиха. В тези случаи изказът влиза в противоречие с езиковата норма: *на гърди навел главата*, *кажи как плачехте тогава*, *кога излъгана любов сърца гореше*; *някога ръка въз клета майка съм подигнал*; *безсилен в ревност*, *силен в злостата си бях*; *душа за него ще копней*; *замокриха ми сълзи по страни*; *и срещам това, що душа мрази*; *баща и сестра*, *и мили братя аз да прегърна* *искам без злоба*; *не съм красавец*, *но в зениците нося клади* – *светнали и черни* и др. В някои от случаите пропусък на местоимението води до неясна притежателност, която се преодолява от по-широкия контекст, напр.: *там, дето либе хубаво черни си очи вдигнеш* и *с оназ тиха усмивка в скръбно ги сърце впиеше* (В чие сърце?); *Да не гледам деца малки и техните клетки майки окол пръте как се късат*, *ръце вдигат към главите* (вдигат ръце към собствените си глави – характерен жест, с който се изразява мъка и отчаяние, или вдигат ръце към набитите на кол глави – в нещастие и покруса от гледката?)

Имената, обозначаващи неотчуждаеми обекти на притежание, бележат и обратната тенденция – употреба на притежателно местоимение в случаи, когато посесивната отнесеност на корелата е известна и фразата има еднозначна интерпретация. Става дума за съществителни имена, чиято семантична характеристика съдържа посесивна сема, а прономиналният компонент дублира „заявената“ от името притежателност. Има се предвид фрази като: *те вдигнаха погледите си нагоре*, *детето изплези езика си* – *той беше побелил*; *лебедът разпери крилете си*. Погледът (езикът, крилете) като обект на неотчуждаемо притежание може да бъде управляван единствено от посесора, затова местоименното уточнение за принадлежност е ирелевантно. Понякога тези употреби могат да бъдат плод на индивидуален авторски изказ или да бележат историческия развой на езика. Последният случай се наблюдава в очерките на Алеко Константинов „Бай Ганьо“, където някои словосъчетания с посесивен характер са натоварени с местоименни компоненти, които не допринасят за информативната на фразата. Те нямат и стилистични функции – тъкмо обратното, поради тях изреченията звучат различно от съвременния изказ. Регистрирани са следните случаи, илюстриращи казаното: *Бай Ганьо иска „ресто“ с шаване на пръстите си*, *промъкнати в гшието*; *и като се обърна на гърба си той започна да нанася такива немилостиви удари с краката си, щото летяха чак до тавана*; *от време*

на време цъкаше с езика си; заклати заканително глава и светне мълния с очите си; и за да не го помислят за прост, той пошава с пръстите си към берберица; сръбне супа, смръкне с носа си навътре и пак два-три залъка хляб; Бай Ганьо зацъка с езика си, па започна и той да се смее; Клатеше си зачудено главата; И Бай Ганьо стана от мястото си, засвири със зъбите си „Зелен листец“; По едно време Бай Ганьо толкова силно зацъка с езика си, щото всички устремиха очи към него. Вероятното колебание на речевата практика и неустановените все още езикови норми могат да бъдат причина за горепосочените фрази. В края на 19-ти век нормативният български език е в процес на строителство и Алековият текст е запечатал този етап от развоя му по отношение на посесивните изрази. В потвърждението на това може да се приведе и още едно изречение, което съдържа синтагма с притежателно значение, но без прономинален компонент: *Бай Ганьо процеди мастиката...избърса се с дланта, засука „тия пуцини“ и продължи*. Противоречието със съвременното звучене на фразата е очевидно. В книжовния български език тя може да има две съответствия: *Бай Ганьо процеди мастиката...избърса се с длан, засука „тия пуцини“ и продължи* или *Бай Ганьо процеди мастиката...избърса се с дланта си, засука „тия пуцини“ и продължи*. Наблюдават се и други различия, свързани със словоред на притежателните словосъчетания – притежателното възвратно местоимение обикновено е с приглаголна, а не с приименна позиция. Тази синтактична композиция не нарушава правилата на съвременния български книжовен език, но в Алековия текст се налага като предпочитана и обичайна форма за посесивната фраза. Дали този словоред е авторов похват, или отразява речевата практика от края на 19-ти век е трудно да се установи, но примерите в произведението са многобройни: *Бай Ганьо засука левия си мустак и си заклати главата* (при варианти *и заклати глава* или *и заклати главата си*), *изкриви си малко очите и устата наляво* (при вариант *изкриви малко очите си*), *че да си сложи главата на коляното ѝ* (при вариант *че да сложи главата си на коляното ѝ*), *той си подпретна ръкавите до лактите на влакнестите ръце* (при вариант *той подпретна ръкавите си до лактите на влакнестите си ръце*), *свинете, които си навират муцуните в нечистотиите* (при вариант *свинете, които навират муцуните си в нечистотиите*) и др.

Нарушаването на обичайния строеж на посесивната фраза може да бъде и съзнателно търсен стилистичен похват. Такъв е случаят с използваните от Й.Радичков изрази: *Тя махаше миролюбиво с опашката;... и при всеки допир сърцето се свиваше, сетне отпускате мускулите и пак се свиваше, и пак отпускате и това разнасяше по жилите същото трептене и ударите бяха като ехо; той вдигна нагоре ръката със зелената ръкавица и направи знак на Шишо да заобиколи*. В тези случаи вероятно е търсена краткост и оригиналност на фразата, която да „оцвети“ описанието на ловната сцена. Липсата на посесивно местоимение не затруднява разбирането - корелатите са неотчуждаемо притежание, което е априори известно от знанията ни за устройството на човешкия и животинския свят – но оставя впечатлението за интересен стилистичен маниер, за „различност“ на изказа, която художествената литература може да си позволи.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Направеният анализ показва, че:

1. Информацията за притежателната потенция на реалиите е елемент от семантичната структура на съществителните имена, които ги обозначават.
2. Характерът на посесивната връзка може да влияе върху интерпретирането на местоименните определения, като ги ориентира към самото лице или към неговото притежание.
3. Свързпосесивният облик на корелата влияе върху неговото синтактично поведение. Той допуска широка вариативност на фразата, в която лексемата с

неотчуждаем характер може да бъде членувана или нечленувана, да има или да няма прономинален определител и във всеки от тези случаи изказът да бъде разбираем и коректен.

4. Употребата на имената за неотделима принадлежност бележи определени зони на блокиране, свързани с глаголната семантика – преосмислените значения не разрешават във фразата да участва местоименен компонент.

ЛИТЕРАТУРА

Буров 2004: Ст. Буров. Познанието в езика на българите (Граматично изследване на концептуалната категоризация на предметността). Фабер 2004.

Ницолова 1986: Р. Ницолова. Българските местоимения. София: Наука и изкуство.

За контакти:

Гл. ас. Даниела Камаринчева, Катедра по български език, литература и изкуство, Русенски университет "Ангел Кънчев", e-mail: kamarini@ru.acad.bg

Докладът е рецензиран.